

**ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ**

Սեդա Պարսամյան

Հայոց ցեղասպանության տարիներին երիտթուրքական կառավարության կողմից իրագործված մշակութային ցեղասպանությունը ներառել է ոչ միայն հայկական նյութական և հոգևոր մշակույթի բացառիկ արժեքների ոչնչացումը, այլև առաջին հերթին այդ արժեքները կրողների, ստեղծողների և տարածողների՝ հայ մտավորականության և հոգևորականության զանգվածային ու կանխամտածված բնաջնջումը:

Հատկանշական է, որ genocide (գենոցիդ, ցեղասպանություն) հասկացության հիմնադիրն ու առաջին տեսաբանը՝ Ռաֆայել Լեմկինը, իր հիմնարար աշխատության («Առանցքի երկրների կառավարումը բռնագավթված Եվրոպայում») մեջ բնորոշելով մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն այս հանցագործությունը, առանձնացրեց և նկարագրեց նրա ութ բաղադրիչները, որոնք են՝ քաղաքական, սոցիալական, մշակութային, տնտեսական, կենսաբանական, ֆիզիկական, կրոնական և բարոյական¹: Մասնավորապես մշակութային ցեղասպանության մեջ նա ներառեց խմբի ազգային ավանդույթների, լեզվի արգելքը, մշակութային արժեքների՝ հուշարձանների, արխիվների, գրադարանների ոչնչացումը, ինչպես նաև խմբի մշակույթն ու արվեստը ներկայացնող մարդկանց բնաջնջումը²: Հիմք ընդունելով Ռ. Լեմկինի սահմանած ցեղասպանության հայեցակարգը՝ 1947-1948 թթ. Միավորված ազգերի կազմակերպությունում մշակվեց «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիան, որի առաջին նախագծի (Քարտուղարության նախագիծ (Secretariat draft) I հոդվածի 3-րդ կետով՝ վերնագրված «Խմբի յուրահատուկ հատկանիշների ոչնչացում», մշակութային ցեղասպանություն է համարվել նաև «...այն մարդկանց բռնի և պարբերաբար արտաքսումը, ովքեր ներկայացնում են տվյալ մշակութային խումբը»³: Չնայած այս ձևակերպումը մշակութային ցեղասպանությունը բնորոշող մյուս սահմանումների հետ կոնվենցիայի վերջնական տարբերակ չներառվեց⁴, այնուամենայնիվ դրա հեղինակը՝ Ռ. Լեմկինը, իր հուշերում և արխիվային գրագրություններում պնդում է, որ մշակու-

¹ St' u Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1944, pp. 82-90:

² St' u նույն տեղում, էջ 84, 85:

³ Secretariat Draft: First Draft of the Genocide Convention, Prepared by the UN Secretariat, [May] 1947 [UN Doc. E/447], [<http://www.preventgenocide.org/law/convention/drafts/>], դիտվել է՝ 19.08.2015].

⁴ Հիմնական փաստարկն այն էր, որ կոնվենցիան ուղղված է մարդկանց զանգվածային կոտորածների կանխարգելմանն ու պատժին՝ որպես միջազգային քրեական հանցագործության առանձին տեսակ, հետևաբար մշակութային բաղադրիչի ներառումը կթուլացներ փաստաթղթի ուժը որպես այդպիսին: St' u Fournet C., *The Crime of Destruction and the Law of Genocide*, UK, Ashgate, 2007, pp. 43-46:

թային խմբի կանխամտածված ոչնչացումը կարող է ենթադրել «տվյալ ազգի մահը՝ հոգևոր և մշակութային առումով», ինչը կարող է ազդարարել նաև նրա ֆիզիկական բնաջնջման սկիզբը⁵: Հատկանշական է, որ Լեմկինի կողմից մշակույթի ոչնչացման հիմնախնդրին հատկացված ուշադրությունը և մասնավորապես ցեղասպանության հայեցակարգ մտավորականության բնաջնջման երևույթի ներառումը մեծապես պայմանավորված են եղել Հայոց ցեղասպանությամբ: Մա պատահական չէ, քանի որ ոչ մի այլ ցեղասպանության պարագայում մշակութային խմբի կամ մտավորականության բնաջնջումն այդչափ զանգվածային և համակարգված բնույթ չի կրել՝ դառնալով ցեղասպանական ծրագրի իրագործման առաջնային փուլերից մեկը: Ավելին, Լեմկինը, թերևս, նկատի ունենալով Հայոց ցեղասպանության օրինակը, ցեղասպանության թիրախ դարձած մշակութային խումբ իրավացիորեն ներառում է նաև հոգևոր առաջնորդներին, «ովքեր հոգևորականներ լինելուց բացի հաճախ նաև փիլիսոփաներ, գրողներ, ազգային գործիչներ են»՝ չգատելով անգամ «կրոնական ու մշակութային հաստատությունները, որոնցում մարմնավորված է տվյալ էթնոսի հոգևոր կյանքը»⁶:

Խոսել Հայոց ցեղասպանության իրագործման առաջնային փուլերից մեկի՝ հայ մտավորականության զանգվածային բնաջնջման մասին և գատել հայ հոգևորականությանը՝ մեր կողմից առավել քան սխալ կլիներ: Հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրությունում քաղաքական պայմանների բերումով հայկական հոգևոր հաստատությունները միաժամանակ կրթամշակութային հաստատություններ են եղել, իսկ հոգևորականները, համապատասխանաբար՝ մտավորական-հոգևորականներ, ուսուցիչներ, գրողներ, մշակույթի գործիչներ և այլն: Հետևաբար, Օսմանյան կայսրության հայ հասարակության համար մտավորականություն⁷ կոչված հավաքական խումբ անհրաժեշտ ենք համարում ներառել նաև հոգևորականությանը:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում հասարակության մշակութային խումբ կազմող մտավորականության բնաջնջման անհրաժեշտությունն ու կանխամտածվածությունն արտացոլված են ինչպես երիտթուրքական վարչակարգի կողմից ընդունված որոշումներում, այնպես էլ այդ որոշումներն իրականացնելու գործողություններում: Ստորև բերվածը, թերևս, Հայոց ցեղասպանության ընթացքում մտավորականության ոչնչացման հետ առնչվող առ այսօր մեզ հայտնի առաջին փաստաթուղթն է, որը վերաբերում է մշակույթի հետ անմիջականորեն կապված սոցիալ-մասնագիտական առանձին խմբերի՝ ուսուցիչների և քահանաների ոչն-

⁵ St' u Frieze Donna-Lee, "Genos-the Human Group": How the Concept of "Culture" Underscores Raphael Lemkin's Notion of "Genocide," *The Crime of Genocide: Prevention, Condemnation and Elimination of Consequences, Proceedings of International Conference* (Yerevan, December 14-15, 2010, MFA of Armenia, AGMI), Yerevan, 2011, pp. 166-167:

⁶ Նույն տեղում, էջ 167:

⁷ Մտավոր աշխատանքով զբաղվող, գիտության, կրթության, մշակույթի ոլորտում անհրաժեշտ գիտելիքներ ունեցող մարդկանց խումբ, որոնք հատկապես առաջատար դիրք ունեն մշակութային, հասարակական-քաղաքական շրջանակներում, այլ կերպ ասած՝ հասարակության ինտելիգենցիա (Intellectuals): Տե՛ս Աղայան Է., *Արդի հայերենի բացարձակական բառարան*, հատ. 2, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, էջ 1033:

չացմանը: Այսպես, մոտավորապես 1914 թ. դեկտեմբեր-1915 թ. հունվար ամիսներով թվագրվող փաստաթղթի՝ հայտնի «10 պատվիրաններ» անունով⁸, 5-րդ կետով նախատեսվել է «իրականացնել միջոցառումներ՝ մինչև 50 տարեկան բոլոր տղամարդկանց, քահանաներին և ուսուցիչներին ոչնչացնելու նպատակով»⁹:

Ինչպես ցույց է տալիս դեպքերի հետագա ընթացքը, այս որոշումներն անմիջապես գործի են դրվել: 1915 թ. հունվարից սկսած՝ հայ մտավորականության զանգվածային ձերբակալություններ են տեղի ունեցել Արևմտյան Հայաստանի նահանգային կենտրոններում: Այսպես, հունվարին Խարբերդ և Մեզրե քաղաքներում ձերբակալվել են հայ անվանի ուսուցիչներ, գրողներ, հոգևորականներ, կուսակցական առաջնորդներ¹⁰: Մայիսին բանտարկվել են Խարբերդի հոգևոր առաջնորդ Պսակ Ծ. վրդ. Տեր-Խորենյանը, գավառի անվանի ուսուցիչներ Երովսանն ու Թվկատինցին, «Եփրատ» և ֆրանսիական քոլեջների ուսուցիչներն ու պրոֆեսորները¹¹: Փետրվարին մտավորականության ձերբակալությունների ալիքը հասնում է Էրզրումի նահանգ. միայն Էրզրում քաղաքում ձերբակալվում են շուրջ 200¹², իսկ Խոտորջուրի շրջանում՝ 50-ից ավելի հայ մտավորականներ, որոնց մեծ մասը՝ ուսուցիչներ ու քահանաներ¹³: Մարտի 28-ին և հունիսի 13-ին 100-ից ավելի խմբերով ձերբակալվել են Սեբաստիայի հայ մտավորականները՝ ուսուցիչներ, ազգային-հասարակական գործիչներ, բժիշկներ, փաստաբաններ և այլք¹⁴: Դիարբեքիում հայ մտավորականության զանգվածային ձերբակալություններն սկսվել են ապրիլի 16-ից և շարունակվել մինչև մայիսի 27-ը. ձերբակալվածների թիվը հասել է 950-ի, այդ թվում՝ ուսուցիչներ, արվեստագետներ, ազգային գործիչներ, հոգևոր առաջնորդներ, քահանաներ և այլն¹⁵:

⁸ Փաստաթուղթը Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի խորհրդակցության ընթացքում ընդունված որոշումների գրառումն է: Խորհրդակցությանը ներկա են եղել ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ և «Հատուկ կազմակերպության» ղեկավարներ Բեհաեդդին Շաքիրը, Նազըմ բեյը, ներքին գործերի հասարակական անվտանգության վարչության պետ Իսմայիլ Ջանիփոլադը, օսմանյան բանակի գլխավոր շտաբի քաղաքական վարչության պետ գնդապետ Մեյֆին: Փաստաթուղթը գրի է առել ներքին գործերի նախարարության հետախուզական վարչության պետ գնդապետ Ահմեդ Էսսադը (տե՛ս Dadrian V. N., *The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians. – Holocaust and Genocide Studies*, 1993, Volume 7, No. 2, pp. 173-201):

⁹ Նույն տեղում, էջ 174:

¹⁰ Տե՛ս Վահե Հ., *Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը*, Նիւ Եորք, 1959, էջ 1419:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹² Տե՛ս Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հօրին աղէտայի 1915 տարին*, խմբագիր՝ Գալպեան Ա., Նիւ Եորք, 1985, էջ 156:

¹³ Տե՛ս Հուլյանեան Հ. Յ., Հաճեան Հ. Մ., *Յուշամատենան Խորհրդային, Վիեննա, Միսիթարեան տպ.*, 1964, էջ 531, 556:

¹⁴ Տե՛ս Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 104, 105:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 259: Դիարբեքիում ձերբակալված հայ մտավորականության թվաքանակի վերաբերյալ պոլսահայ լրագրող, հասարակական գործիչ Սեպուհ Ակունին նշում է 980 թիվը (տե՛ս Ակունի Ս., *Միլիոն մը հայերու ջարդերի պատմությունը*, Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Ասատուրեան որդիք, 1920, էջ 64):

Համաձայն գերմանացի միսիոներ Յո. Լեփսիուսի հաղորդած տվյալների՝ չորս շաբաթ շարունակ՝ ապրիլի 21-ից մինչև մայիսի 19-ը, ներքին գավառների բազմաթիվ քաղաքներում իշխանությունները ձեռնարկել են անվանի հայ քաղաքացիների պարբերական ձերբակալություններ և աքսոր, մասնավորապես շուրջ 100-ը՝ Իզմիրում, 80-ը՝ Պարտիզակում, 40-ը՝ Բուրսայում, նույնքան՝ Բանդրամայում, 30-ը՝ Բալըքեսիրում, 80-ը՝ Ադաբազարում, 200-ը՝ Կեսարիայում և այլուր¹⁶։ Լեփսիուսի բնորոշմամբ. «...խոսքը գնում է համընդհանուր միջոցառման մասին, ինչը նպատակ ուներ հայ ժողովրդին զրկել իր առաջնորդներից և հռետորներից, որպեսզի արտաքսումները կարելի լիներ իրագործել առանց աղմուկի և դիմադրության»¹⁷։

Հայ մտավորականության զանգվածային ձերբակալությունների ալիքը կայսրության մայրաքաղաք է հասել ապրիլի վերջերին՝ իրագործվելով նախապես մշակված գործողությունների արդյունքում և խիստ գաղտնիության պայմաններում։ Գրիգորիս ծ. վարդ. Պալաքյանի¹⁸ վկայությամբ Կ. Պոլսի ոստիկանապետ Բեդրի բեյը դեռ շաբաթներ առաջ մայրաքաղաքի ոստիկանական բոլոր բաժանմունքներին ուղարկել էր կնքված ծրարներ՝ որոշված օրը բացելու և ծայրաստիճան գաղտնիության պայմաններում ճշգրտորեն գործադրելու հրահանգով¹⁹։ Կնքված ծրարները պարունակել են ձերբակալության ենթակա հայ մտավորականության ու հոգևորականության ցուցակները²⁰։ Համաձայն այդ ցուցակների՝ 1915 թ. ապրիլի 11(24)-ին՝ շաբաթ լույս կիրակի գիշերվա ընթացքում, Կ. Պոլսում ձերբակալվել են հարյուրավոր հայ անվանի մտավորականներ²¹։ Ձերբակալվածների թվում եղել են գրող-հրապարակախոսներ, երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, երաժիշտներ, հոգևոր

¹⁶ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ Մ. Գ. Ներսիսյանի, կազմողներ՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Երևան, «Հայաստան», 1991, էջ 469։

¹⁷ Նույն տեղում։

¹⁸ Հոգևորական, ազգային-հասարակական գործիչ, 1915 թ. ապրիլի 11(24)-ին ձերբակալված, Չանդըրը աքսորված և հրաշքով փրկված քիչ թվով մտավորականներից։

¹⁹ Տե՛ս Պալաքեան ծ. վարդ. Գ., Հայ գողգոթան. դրուագներ հայ մարտիրոսագրությունէն. Պեռլի-նէն դէպի Զօր 1914-1920, հատ. Ա, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1922, էջ 76։

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում։

²¹ Մայրաքաղաքում ձերբակալված հայ մտավորականության թվաքանակի վերաբերյալ աղբյուրները տարբեր են։ Այսպես, պոլսահայ մտավորական, գրող Թեոդիկի (Թեոդոս Լափճինճյան (1873-1928), 1915 թ. ձերբակալված, Բելեմեդիկ աքսորված, սակայն հրաշքով փրկված սակավաթիվ մտավորականներից) հաղորդած տվյալների համաձայն, ապրիլի 24-ի լույս 25-ի գիշերվա ընթացքում ձերբակալվել են 270 անվանի մտավորականներ, որոնց թիվը հետագա օրերին հասել է 800-ի (տե՛ս Թեոդիկ, Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան, Բ տպագրութիւն, Երևան, «Նաասարդ», 1985, էջ 20-112)։ Գրիգորիս ծ. վարդ. Պալաքյանի վկայությամբ՝ «շոգենարը լեցուցաւ 220է աւելի ձերբակալեալներով», որոնցից 75-ը՝ Այաշ, իսկ 150-ից ավելին՝ Չանդըրը աքսորվեցին (տե՛ս Պալաքեան ծ. վարդ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 82, 86-90, 103)։ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արք. Եղիայանը նշում է մոտ 500 թիվը՝ «ընդհանրապես մտաւորական դասակարգէն, եկեղեցական, բժիշկ, խմբագիր, փաստաբան, ուսուցիչ, կուսակցական եւ այլն», որոնցից «250է աւելի անձեր աքսորուեցան Չանդըրը (Քաթեմունի նահանգ) և Այաշ (Գաղատիա)» (տե՛ս Զավեն Արքեպս., Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գա-հիրէ, տպ. «Նոր Աստղ», 1947, էջ 97, 133)։

րականներ, լրագրողներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, ազգային-հասարակական գործիչներ և այլն²²: Վերջիններիս Կ. Պոլսի «Մէհտերիանէ» կոչված կենտրոնական բանտում մեկ օր պահելուց հետո գիշերով տարել են Սիրքէճիի նավամատուցը, ապա շոգենավով փոխադրել Հայդար Փաշայի կայարան, որտեղից՝ Սինճանքէ-օյ²³: Ապրիլի 24-ին Անկարայի նահանգ ուղարկված մի հեռագրով տեղեկացվել է, որ «ձերբակալված հայերն ուղարկվելու են Այաշ», և պահանջվել, որպեսզի Այաշի ռազմական պահեստը պատրաստվի այս իրադարձության համար²⁴: Հաջորդ օրն ուղարկված մեկ այլ հեռագրով ներքին գործերի նախարարությունը հրահանգել է ժամանելուց հետո մայրաքաղաքի շուրջ 180 ձերբակալվածներին բաժանել երկու խմբի և տեղափոխել Այաշ ու Չանդըրը²⁵: Իրականում ձերբակալվածների թիվն ավելի մեծ է եղել, քանի որ, համաձայն օսմանյան վարչապետական արխիվում պահվող փաստաթղթերի, Այաշում հսկողության տակ է առնվել 71 մարդ, իսկ Չանդըրըում՝ 155 մարդ²⁶:

Դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց է տալիս, որ ներքին գործերի նախարարության վերոնշյալ հրահանգներն անմիջապես գործի են դրվել: Թեոդիկի վկայությամբ Սինճանքէօյում մտավորականների քարավանը բաժանվել է 2 խմբի. ոստիկանների ուղեկցությամբ 84 հոգու՝ Այաշ, մյուսներին՝ Գաղատիայով Չանդըրըի են աքսորել, որտեղ նրանց «վիճակուեցաւ մահերուն ամենէն անգութներովը»²⁷:

Հայ մտավորականների և հոգևորականների զանգվածային ձերբակալությունները, աքսորն ու ոչնչացումը շարունակվել են նաև հունիս-հուլիս-օգոստոս ամիսներին: 1915 թ. հուլիսի 18-ին Անկարայի փոխնահանգապետ Աթըֆ բեյը Յոզղաթի մյութեսերիֆ Ջենալ բեյին ուղարկած ծածկագիր հեռագրում հետևյալն է հաղորդում. «Ձեր գաւառին մէջ բնակող Հայերէն՝ կոմիտէներու պատկանողներու կամ այդպէս կարծուածներու ներկայութիւնը, մասնաւորապէս ուսուցիչներու, դեղագործներու, բժիշկներու, կրօնականներու, վաճառականներու, փաստաբաններու, ըմբոստական գաղափարներ տարածողներու ներկայութիւնը ներկայի ապահովութեան եւ երկրին ապագայ փրկութեան վնասակար ու վտանգաւոր ըլլալով, կը խնդրեն որ ձերբակալել տաք այդպիսի անհատները եւ զանոնք դրկէք հսկողութեան տակ Զորի կողմերը, որ մասնաւորապէս յատկացուած է այդ տեսակի մար-

²² Մտավորականների անվանացանկը տե՛ս Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականություն...*, էջ 10-15, իսկ ցանկն ըստ կենսագրականների տե՛ս Թէոդիկ, Յուշարձան նահատակ մտաւորականության, էջ 20-112:

²³ Տե՛ս Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականություն...*, էջ 10, ինչպես նաև՝ Պալաքեան ծ. վարդ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 79-83:

²⁴ Ներքին գործերի նախարար Թալեաթի՝ 24 ապրիլ, 1915 թվակիր ծածկագիր-հեռագիրը, ըստ օսմանյան վարչապետական արխիվի [Başbakanlık Osmanlı Arşivi], մեջբերված է՝ Akçam T., *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2012, pp. 184, 185:

²⁵ Հեռագրի մանրամասն բովանդակությունը տե՛ս նույն տեղում, էջ 185:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷ Թէոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականություն...*, էջ 11, 229:

դերու...»²⁸: Հուլիսի 23-ին ոստիկանները, ներխուժելով Յոզղաթի հայ առաջնորդարան, ձերբակալում և իր խորհրդականների հետ բանտ են ուղեկցում տեղի հոգևոր առաջնորդ Ներսես եպս. Դանիելյանին²⁹: Երեք օր անց՝ հուլիսի 26-ին, վերջիններիս է միանում քաղաքի թվով 472/482³⁰ մտավորականների քարավանը: Այս մասին Կեսարիայի 15-րդ գորագնդի հրամանատարի փոխանորդ Շեհաբեդդինը 1915 թ. հուլիսի 27-ին հայտնում է Անկարայի 5-րդ գորաբանակի հրամանատարի փոխանորդին. տեղեկագրում ասվում է. «... Պատի ունիմ, ձեզի իմացնելու որ Եոզղատի զինուորագրութեան հատուածի նախագահին հաղորդագրութեան համաձայն 472 (Չորս հարիւր եօթանասուն երկու) հոգիանոց հայերու առաջին կարաւանը, Առաջնորդը, քահանաները եւ երեւելիները ի գլուխ դրկուեցան երջանիկ պայմաններու մէջ, երէկ կէսօրէ առաջ Եոզղատ-Ջիլէ ճամբով»³¹: Մտավորականների այս խումբը աքսորվում և օգոստոսի 6-ին Սեբաստիայի կուսակալ Մուամմեր բեյի հրամանով սպանվում է Սեբաստիայից մոտ 4 ժամ հեռավորության վրա գտնվող Գարտաշլարի ձորերում³²:

Իրենց հոտի հետ խոշտանգվել ու նահատակվել են Կարինի հոգևոր առաջնորդ Սմբատ եպս. Սահատեթյանը, Բաղեշի առաջնորդ Սուրեն ծ. վրդ. Գալեմյանը, Բրուսայի առաջնորդ Պարզև ծ. վրդ. Դանիելյանը, Տրապիզոնի առաջնորդ Գևորգ ծ. վրդ. Թուրեյանը, Վանի Կտուց անապատի վանահոր տեղապահ Եղիազար ծ. վրդ. Պետրոսյանը, Սշո Ս. Կարապետ վանքի վանահայր Վարդան ծ. վրդ. Հակոբյանը և բազմաթիվ այլ հոգևորականներ³³: 1915 թ. օգոստոսի 7-ին Կ. Պոլսի կենտրոնական բանտի տնօրեն Իբրահիմ Խայրին, անձամբ ժամանելով Արմաշ, կազմակերպել է տեղի Չարխապիան Ս. Աստվածածին կոչված հայտնի դպրեվանքի հոգևորականության, այդ թվում և տեսուչ Մեսրոպ եպիսկոպոս Նարոյանի աքսորը³⁴:

Հայ մտավորականներն ու հոգևորականները, զանգվածաբար ձերբակալվելուց և բազմաթիվ խոշտանգումների ենթարկվելուց հետո, հաճախ մահանում էին բան-

²⁸ Գրիկեր (Գրիգոր վարդապետ Կերկերյան), *Յոզղաթի հայասպանութեան վաերագրական պատմությունը*, Նիո Եորք, 1980, էջ 187:

²⁹ Տե՛ս Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան...*, էջ 305:

³⁰ Յոզղաթի աքսորված ու սպանված հայ մտավորականության թվաքանակի վերաբերյալ աղբյուրները տարբեր են. Թեոդիկը նշում է 482 (տե՛ս նույն տեղում, էջ 305), Գրիգոր վարդապետ Կերկերյանը՝ 472 թվաքանակը, այդ թվում՝ հոգևոր առաջնորդը, յոթ քահանաներ, տասնհինգ ուսուցիչներ, մտավորականներ, բժիշկներ, դեղագործներ և այլն (տե՛ս Գրիկեր, նշվ. աշխ., էջ 117, 185, 189, 190):

³¹ Գրիկեր, *նշվ. աշխ.*, էջ 188, 189:

³² Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան...*, էջ 305, Գրիկեր, *նշվ. աշխ.*, էջ 117, 189, 190:

³³ Տե՛ս Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում..., 1991, էջ 408, 409:

³⁴ 1889 թ. մենաստանում հաստատվել է Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի «կղերանոց»-ը, որտեղ մինչև 1914 թ. որպես տեսուչ հաջորդաբար պաշտոնավարել են Օրմանյան, Դուրյան սրբազաններն ու Թորգոմ, Բաբկեն, Մեսրոպ Ծ. վարդապետները: Արմաշի դպրեվանքում ուսանած բազմաթիվ հոգևորականներ ու կրթական գործիչներ մեծ դեր են կատարել արևմտահայ կրթական, մշակութային կյանքի զարգացման գործում: Այդ գործիչների մեծ մասը ձերբակալվել, աքսորվել ու սպանվել է Հայոց ցեղասպանության ընթացքում: Տե՛ս Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականութեան...*, էջ 358, 359:

տերում: Մի մասին ոչնչացնում էին բնակավայրերից որոշ հեռավորության վրա գտնվող ամայի վայրերում, մյուսներին՝ արքորում անապատներ:

Ինչպես համիդյան կոտորածների, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանության ընթացքում առանձնակի դաժան ու մոլեռանդ եղանակներով են սպանվել հայ հոգևորականները: Գիտակցելով եկեղեցու և հոգևորականության կարևորագույն դերը հայ ժողովրդի կյանքում՝ կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան առավել վտանգավոր էր համարում նրանց գոյությունը՝ հետևողականորեն պարտադրելով ենթակա մարմիններին ամենադաժան ձևով հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ: Այս առումով հատկանշական է Թալեաթի՝ Հալեպի նահանգապետին ուղղած 1915 թ. դեկտեմբերի 1-ի գաղտնագիր հրամանը, որում մասնավորապես ասվում է. «Հակառակ անոր որ ծանօթ անձնատրուօեանց (հայերու) կղերական դասակարգին գոյութիւնը ջնջելու համար ամէնէն աւելի աշխատիլ պետք է, կիմանանք որ այդպիսիներ Սուրիոյ եւ Երուսաղէմի պէս կասկածելի տեղեր կը դրկուին: Ասանկ թոյլտուութիւն մը աններելի յանցանք է: Այդ կարգի խոռվարարներուն արքորավայրը անէութիւնն է: Կը յանձնարարեմ որ ըստ այնմ գործողութիւններ կատարէք»³⁵:

Ինչպես իրավացիորեն նկատել է արաբ իրավաբան Մուսա Բրենսը, մասնավորապես հայ մտավորականության կանխամտածված ու զանգվածային ոչնչացումը կամ «Հայ մտքի գլխատումը» երիտթուրքական կառավարության կողմից, թերևս, «ստորակայության բարդույթով» պայմանավորված վրիժառություն էր³⁶:

Երիտթուրքական կառավարությունը ձգտել է մեկուսացնել նաև հայ ժողովրդի շահերը Բարձր դռան առջև ներկայացնող և պաշտպանող ազգային-եկեղեցական կառույցն ու նրա ղեկավարին: 1916 թ. հուլիսի 28-ի՝ Օսմանյան կայսրության արդարադատության և դավանանքների նախարարության կողմից ներկայացված և սուլթանական բարձր հրամանով վավերացված որոշման համաձայն՝ միավորվեցին Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսությունները, ինչպես նաև Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքությունները³⁷: Այդ որոշման համաձայն՝ Կ. Պոլսի պատրիարքության փոխարեն նախատեսվում էր կայսրության մայրաքաղաքում ունենալ Էջմիածնի Մայր Աթոռից անկախ և Երուսաղեմի նստավայրով կաթողիկոս-պատրիարքի ներկայացուցիչ առաջնորդական տեղապահ՝ այդպիսով, փաստորեն վերացնելով մայրաքաղաքում իր հոտի շահերը ներկայացնող և նրանց պաշտպանությունն իրականացնող կառույցի գոյությունը³⁸: Այս որոշմանը հաջորդել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ջավեն արք. Եղիայանի արքորը Բաղդադ, ապա Մոսուլ³⁹: Թուրքա-

³⁵ Անտոնեան Ա., *Մեծ ոճիրը. հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա*, Երևան, «Արևիկ», 1990, էջ 102, 103:

³⁶ Մուսա Բրենս, *Անպարիժ ցեղասպանությունն մը հայասպանությունը*, Պեյրութ, 1969, էջ 69, 70:

³⁷ Տե՛ս Ջալէն Արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 192:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 193:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 197-232: Ջավեն արք. Եղիայանի բոլոր տեսակի ջանքերն ու փորձերը՝ կանխելու համար արևմտահայության ցեղասպանությունը, մատնվել են անհաջողության: Մասնավորապես պատրիարքի հանդիպումները Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների

կան իշխանությունները նույն կերպ են վարվել նաև Սսի կաթողիկոսի հետ. Մահակ Բ Խաչապյանն արտորվել է Բար (Հալեպի մոտ), ապա Երուսաղեմ⁴⁰:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության սկզբում երիտթուրքական կառավարության կողմից հայ մտավորականության և հոգևորականության, որոնք նաև հասարակության առաջնորդներն էին, հետևողական մեկուսացումն ու բնաջնջումը միտված էին խախտելու տվյալ խմբի սոցիալ-մշակութային համախմբվածությունը՝ այդպիսով նաև ճանապարհի հարթելով ֆիզիկական ու կենսաբանական ցեղասպանության իրագործման համար: Հայ մտավորականության, տվյալ դեպքում նաև հոգևորականության բնաջնջումը՝ որպես մշակութային ցեղասպանության կամ էթնոցիդի յուրօրինակ դրսևորում, անկասկած, պետք է համարել այս երևույթի դասական օրինակներից մեկը:

ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱՋՆՋՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ

Սեդա Պարսամյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այս հոդվածի շրջանակներում քննարկվում են հետևյալ հիմնական հարցերը.

- հայ մտավորականության, տվյալ դեպքում նաև հոգևորականության բնաջնջումը դիտարկել ենք որպես մշակութային ցեղասպանության (համաձայն Ռ. Լեմկինի ցեղասպանության հայեցակարգի) կամ էթնոցիդի յուրօրինակ դրսևորում և այս երևույթի դասական օրինակ:
- Հայոց ցեղասպանության սկզբում հայ մտավորականության՝ որպես հասարակության առաջնորդների, հետևողական մեկուսացումն ու բնաջնջումը դիտարկել ենք որպես տվյալ խմբի սոցիալ-մշակութային համախմբվածությունը խախտելու միտում՝ այդպիսով նաև ճանապարհի հարթելով հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման իրագործման համար:
- Հայ մտավորականության բնաջնջման անհրաժեշտության ու կանխամտածվածության արտացոլումն ինչպես երիտթուրքական վարչակարգի կողմից ընդունված որոշումներում, այնպես էլ այդ որոշումներն իրականացնելու գործողություններում:

Բանալի բառեր՝ մշակութային ցեղասպանություն, մտավորականություն, հոգևորականություն, հասարակության առաջնորդ, զանգվածային բնաջնջում, երիտթուրքական կառավարություն:

Նախարար Փիրիզադե Իբրահիմ բեյի, մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշայի, Երեսփոխանական ժողովի նախագահ Խալիլ բեյի, Օսմանյան կայսրության Շեյխ-ուլ-իսլամ Մուսա Քեազմ էֆենդիի, ներքին գործերի նախարար Թալեաթի հետ մնացին լոկ հանդիպումներ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 82, 93, 98-100, 121):

⁴⁰ Մանրամասն տե՛ս Եղիայեան Բ., *Ժամանակակից պարմութիւն կաթողիկոսութեան հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972*, Անթիլիաս-Լիբանան, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1975, էջ 52-57:

EXTERMINATION OF ARMENIAN INTELLECTSIA AND CLERGY AS AN ACT OF CULTURAL GENOCIDE

Seda Parsamyan

SUMMARY

In this article the following main issues are presented:

- Destruction of the Armenian intellectuals, in this case the Armenian clergy, as a separate manifestation and classic example of cultural genocide (according to the R. Lemkin's concept) or ethnocide;
- Isolation and destruction of the Armenian intellectuals at the beginning of the Armenian Genocide as an intention to destroy the social and cultural consolidation of the group and thereby create conditions to implement physical extermination of the Armenian people;
- Reflection of the intent to exterminate the Armenian intelligentsia in the Young Turk Government decisions and actions of those who implemented these decisions as an act of cultural genocide.

Keywords: cultural genocide, intelligentsia, clergy, leadership of the nation, mass extermination, the Young Turks.

ИСТРЕБЛЕНИЕ АРМЯНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И ДУХОВЕНСТВА КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ПОЛИТИКИ КУЛЬТУРНОГО ГЕНОЦИДА

Տեճա Փարսամյան

РЕЗЮМЕ

В рамках данной статьи освещены следующие основные вопросы:

- Уничтожение армянской интеллигенции и, в данном случае, армянского духовенства рассматривается как отдельное проявление и классический пример культурного геноцида (согласно концепции Р. Лемкина) или этноцида;
- Изоляция и уничтожение армянской интеллигенции в начале Геноцида армян рассматривается как намерение разрушить социально-культурную консолидацию данной группы и создание этим самым условий для осуществления физического истребления армянского народа;
- Отражение необходимости и умысла истребления армянской интеллигенции как в принятых младотурецкими властями решениях, так и в действиях исполнителей данных решений.

Ключевые слова: культурный геноцид, интеллигенция, духовенство, предводительство нации, массовое истребление, младотурки.